

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРАКТИК.....	7
1.1. Теоретичні засади дослідження проблем діджиталізації виборчого процесу в науковій літературі.....	7
1.2. Міжнародний досвід формування відповідного правового поля та алгоритмів впровадження електронного волевиявлення.....	10
РОЗДІЛ 2. ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЯКОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРАКТИК.....	17
2.1. Сучасний стан та перспективи впровадження електронного голосування в Україні.....	17
2.2. Технічні, правові та соціальні виклики електронного голосування в умовах воєнного стану.....	23
2.3. Рекомендації щодо вирішення проблем впровадження електронного волевиявлення в Україні.....	28
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	34
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	38

ВСТУП

Актуальність теми. Цифрова трансформація сучасного суспільства змінює усі сфери публічного управління, зокрема виборчі процеси, які є основою демократичного волевиявлення. В умовах глобалізації діджиталізація політичних процесів та публічного управління є дуже важливим інструментом запровадження демократичних практик та є чітким запитом населення на усвідомлення необхідності кардинальних змін. Впровадження процедур електронного голосування безсумнівно стає нагальною потребою. Це дозволяє підвищити прозорість виборів, розширити доступність для громадян і мінімізувати ризики маніпуляцій із результатами.

Разом з тим діджиталізація виборчого процесу пов'язана з низкою викликів, таких як забезпечення кібербезпеки, правової бази та довіри громадян до електронних систем. Вивчення цих аспектів має вагомим значення для розробки ефективної стратегії електронного голосування в Україні, яка перебуває на шляху до інтеграції передових світових практик у цій сфері.

Об'єктом дослідження є процес діджиталізації виборчого процесу.

Предметом дослідження є стан та виклики впровадження процедур електронного волевиявлення громадян.

Мета і завдання. Метою роботи є аргументувати демократичний потенціал діджиталізації виборчих процедур, розкрити проблеми впровадження електронного голосування та розробити рекомендації щодо їх подолання. Для досягнення мети визначено такі завдання:

- узагальнити теоретичні основи дослідження проблем впровадження діджиталізації в науковій літературі;

- висвітлити найкращі практики впровадження електронного волевиявлення зарубіжних країн та аргументувати можливості його адаптації в Україні;
- розкрити сучасний стан та виклики впровадження електронного голосування;
- запропонувати заходи для вирішення проблем забезпечення електронного голосування в Україні.

Методи дослідження. У роботі застосовано загальнонаукові методи, зокрема аналіз, синтез, порівняння та моделювання. Системний підхід дозволив виявити ключові взаємозв'язки між технічними, правовими та соціальними аспектами діджиталізації виборчого процесу.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати можуть бути використані для вдосконалення законодавчої бази у сфері електронного голосування, розробки технічних стандартів та рекомендацій для організації виборів в Україні. Також дослідження сприятиме зміцненню довіри громадян до інноваційних форм волевиявлення.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків і пропозицій та списку використаних джерел. Перший розділ присвячено теоретико-методологічним засадам дослідження, другий – аналізу викликів та перспектив діджиталізації у виборчому процесі та рекомендаціям щодо їх подолання. Загальний обсяг роботи становить 41 сторінка, із них основного тексту – 31 сторінка.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРАКТИК

1.1. Теоретичні засади дослідження проблем діджиталізації виборчого процесу в науковій літературі

Існують різні визначення електронного голосування. Дуліба Є. та Теремецький В. у своїй статті описали електронне волевиявлення як «голосування з використанням цифрових платформ чи систем, які дозволяють людям реалізувати свої політичні права та віддавати свої голоси в електронному вигляді» [10]. А ось трактування електронного голосування як «фіксації волевиявлення виборця з використанням електронних технологій, що включає процес голосування і процес автоматичного підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв та спеціального програмного забезпечення» [35].

Також пригадаємо визначення електронного голосування з Проекту Закону України від 17.02.2012 №10079, який, до слова, так і не підтримали [30]: «Електронне голосування - це спосіб волевиявлення громадян на основі інформаційних та комунікаційних технологій, що охоплює різні форми голосування (вибори, референдуми, вивчення громадської думки, проведення громадських слухань та обговорень) та здійснюється за допомогою Інтернет з використанням біометричних параметрів або цифрового підпису особи» [24].

Як бачимо, у всіх цих визначеннях маємо ключове – використання ІКТ. У такому разі можемо сказати, що електронне голосування – голосування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. При визначенні електронного голосування варто також зауважити, що його вважають інструментом електронної демократії – адже таке голосування впроваджують аби створити ще прозоріший, доступніший та ефективніший інструмент голосування, особливо на виборах [35].

Електронне голосування має неабиякі переваги:

- Доступність. Електронне голосування дозволяє реалізувати виборче право навіть тим громадянам, які через фізичні чи географічні обмеження не можуть відвідати виборчі дільниці. Зважаючи на теперішню ситуацію коли багато людей знаходяться поза межами України (і під час голосування у мирний час досі можуть там знаходитись по різних обставинах), електронне голосування змогло б вирішити проблему неможливості використання голосу, право на яке надано Конституцією України [14].
- Ефективність. Використання цифрових технологій суттєво скорочує час підрахунку голосів і знижує ризик помилок, спричинених людським фактором. Використовуючи менше ресурсів у нас виходить навіть дещо кращий результат – і це повинно бути одним з ключових моментів коли говоримо про голосування та вибори [48].
- Економічна доцільність. Зменшення витрат на друк бюлетенів та організацію виборчих дільниць сприяє оптимізації ресурсів держави. При правильній розробці електронного голосування на початку, це може бути чудовим інструментом, який з часом стане значно менш затратним, аніж традиційне голосування [38, 48].
- Проведення у надзвичайних ситуаціях. Усі ми пам'ятаємо 2020 рік та COVID-19, який змусив різні країни світу відкласти вибори або знаходити інші варіанти проведення виборів [9]. Саме тому електронне волевиявлення забезпечить максимальну явку навіть при можливій наступній пандемії або іншій надзвичайній ситуації [38].

Проте запровадження електронного волевиявлення стикається також із низкою викликів. Найбільш вагомими серед них є:

- Питання кібербезпеки. Системи голосування залишаються вразливими до хакерських атак, технічних збоїв або деструктивних втручань, що ставить під сумнів їхню легітимність. Маємо взяти до уваги цей нюанс, адже окрім інформаційного впливу «сусід» може здійснювати кібератаки та використовувати й інші механізми, що збільшить ризики фальсифікації виборів [15, 38, 48].
- Довіра громадян. Відсутність зрозумілості технологій може викликати у громадян сумніви щодо результатів голосування. Не всі виборці здатні правильно користуватись ІКТ, а частина з них просто не має довіри до таких технологій. Відповідно і довіра до результатів голосування може бути ще нижчою. Таким чином звідси випливає ще один виклик – загроза для демократії [11, 38].
- Недостатнє правове регулювання. Як свідчить досвід багатьох країн [4, 11, 38], відсутність чітких норм щодо застосування електронних технологій у виборах ускладнює їх повноцінне впровадження.
- Не так легко розпочати. Як показав нам досвід Естонії (про який ми більше поговоримо у підрозділі 1.2), цей увесь процес складався з значної підготовки, яка допомогла країні запровадити електронне голосування як інструмент. Частина країн після спроби впровадити електронне голосування все-таки поверталась до традиційного голосування, адже і небезпек і питань виникало більше у такому випадку [11, 38, 43].

Беручи до уваги вище сказане, розуміємо що електронне голосування – чудовий інструмент, який з хорошим підходом можна оптимізувати виборчі процеси. Зіставляючи можливі переваги та виклики, бачимо, що електронне голосування варте уваги та потрібно й надалі вивчати можливі небезпеки при імплементації такого виду голосування. Одна з переваг для нас є ключовою – це

та, яка надає можливість українцям за кордоном голосувати. Такий спосіб може об'єднати українців у незалежності від того, де кожен із них знаходиться.

Потенційні виклики можемо подолати, якщо ретельно їх вивчити та зрозуміти як найкраще діяти при їх появі. У будь-якому випадку ми повинні пам'ятати про довіру громадян та демократію – і робити усе для того, щоб підвищувати її рівень. Аби краще зрозуміти як працювати з електронним голосуванням, що робити а що не робити, поговоримо про досвід інших країн із таким голосуванням.

1.2. Міжнародний досвід формування відповідного правового поля та алгоритмів впровадження електронного волевиявлення

Звертаючись до міжнародного досвіду, не можна не згадати країни, які першими впровадили технології електронного голосування. Серед піонерів у цій сфері – Естонія, яка вперше запровадила дистанційне електронне голосування у 2005 році. Естонська модель стала прикладом успішної інтеграції цифрових технологій у виборчий процес, забезпечуючи можливість голосувати через Інтернет з використанням електронної ідентифікаційної картки, яка гарантує безпеку та ідентифікацію виборця [39].

На парламентських виборах 2015 року близько 30,5% виборців проголосували онлайн, що демонструє значне зростання популярності цієї технології порівняно з 2007 роком, коли лише близько 5% скористалися цією можливістю на загальних виборах [11].

Після кількох виборів система онлайн-голосування стала доступною для всіх соціальних груп — незалежно від віку, рівня освіти чи цифрових навичок. Дослідження показали, що через три виборчі цикли нова технологія здатна стати більш інклюзивною, усуваючи бар'єри участі. Крім того, люди, які раз

проголосували через Інтернет, зазвичай продовжують користуватися цією можливістю й надалі [11].

Електронне голосування також сприяє зниженню витрат на участь у виборах, що особливо важливо для людей, які живуть далеко від виборчих дільниць. Наприклад, звичайне голосування на папері виявилось у 16 разів дорожчим, ніж голосування онлайн [11].

На місцевих виборах 2017 року в Естонії впровадили нові механізми для підвищення прозорості процесу, зокрема наскрізну перевірку з використанням криптографії та протоколів з нульовим знанням. Майбутні вдосконалення системи спрямовані на масштабування технології не лише для виборів, але й для інших сфер за межами Естонії. Тарві Мартенс, один із творців цієї системи, зазначив, що електронне голосування має стійке майбутнє й продовжуватиме розвиватися [11, 39].

Інші країни також демонструють цікаві підходи. Поговорімо про Бельгію, яка теж є одною з провідних європейських держав у сфері впровадження технологій електронного голосування. Від 1991 року країна здійснює систематичні експерименти з автоматизації виборчих процесів, застосовуючи оптичні сканери та сенсорні машини. Особливим досягненням стали вибори 2014 року, під час яких 90% виборців скористалися електронними системами голосування. Цей результат є вражаючим, враховуючи, що середній рівень явки у Європейському Союзі тоді становив лише 43%. У виборах, які охоплювали регіональний, федеральний та європейський рівні, використовувались технології таких провідних компаній, як Smartmatic, Jites і Stésud. Зокрема, компанія Smartmatic забезпечила понад 17,400 електронних машин для виборчих дільниць у Фландрії та Брюсселі [44].

Електронні системи голосування в Бельгії проходять сувору сертифікацію незалежними організаціями, зокрема компанією PwC, що забезпечує їхню прозорість і надійність. Проте навіть такі високі стандарти не виключають технічних труднощів: під час виборів 2014 року було виявлено незначну помилку у системі підрахунку голосів, яку оперативно усунули. Цей інцидент акцентував необхідність постійного вдосконалення технологій і процедур електронного голосування [44, 46].

Окремої уваги заслуговують ініціативи, спрямовані на підвищення інклюзивності виборчого процесу. Для осіб з інвалідністю були створені спеціальні умови, включаючи паркувальні місця з пріоритетом, адаптовані входи до виборчих дільниць та допомогу в користуванні електронними кабінами. Такі заходи свідчать про прагнення країни забезпечити рівні можливості участі у виборах для всіх громадян [44].

Загалом, Бельгія демонструє успішний приклад інтеграції інновацій у виборчий процес, який стає не лише більш ефективним, але й екологічним завдяки мінімізації використання паперових бюлетенів. Водночас, країна продовжує адаптувати свої технології до викликів сучасності, забезпечуючи відповідність потребам громадян та стандартам демократичного управління.

Також цікавий досвід був у наступних країн:

- Швейцарія поступово впроваджувала електронне голосування з 2003 року, починаючи з локальних тестів у виборах та референдумах. Систему поступово розширювали, зосередившись спочатку на громадянах, які проживають за кордоном. На сьогодні електронне голосування доступне для 60% швейцарців за кордоном та 3% загального електорату, із поступовим планом розширення [11, 15].

- Норвегія провела випробування інтернет-голосування на місцевих виборах 2011 року та парламентських виборах 2013 року. Голосування онлайн дозволялося лише в період попереднього голосування, тоді як у день виборів використовувалися лише паперові бюлетені. Хоча у 2011 році 26,4% учасників випробувань проголосували онлайн, а у 2013 році цей показник зріс до 36,4%, система не призвела до збільшення загальної явки виборців. Попри деякі позитивні оцінки механізмів безпеки та секретності голосування, проект було скасовано у 2014 році через побоювання щодо безпеки та відсутність очікуваного впливу на явку. Експерти зазначили низьку якість програмного забезпечення, що не відповідає вимогам для електронного голосування. Зрештою, уряд вирішив припинити використання інтернет-голосування, зосередившись на вдосконаленні інших аспектів виборчого процесу [11].
- У Канаді деякі провінції тестують дистанційне голосування в місцевих виборах, приділяючи особливу увагу забезпеченню анонімності виборців [15].
- У Болгарії електронне голосування впроваджували поступово й у гібридній формі (поєднання електронних машин і паперових бюлетенів). Воно було доступне лише на дільницях із понад 300 виборцями. Для цього придбали 9000 машин, що обійшлося державі в 50 мільйонів левів. Перед голосуванням роздруковували нульові дані для перевірки відсутності голосів у машинах, а після — звіряли результати електронного та паперового підрахунку. Частина виборців (особливо літніх) скептично поставилася до нової системи, що вплинуло на явку (28%). Основними темами кампанії стали корупція та реформи, а пандемія відійшла на другий план.

Попри інвестиції, залишилися питання довіри до системи та її ефективності для підвищення участі у виборах [33].

- В Індії парламентські вибори 2024 року тривали 44 дні й стали найбільшими в історії. Перемогу здобула партія прем'єр-міністра Нарендри Моді – Бхапатія джаната парті (БДП), яка отримала більшість голосів. У виборах могли брати участь близько 970 мільйонів осіб. Виборчий процес організовано у кілька етапів із використанням електронного голосування. Головними темами кампанії були економіка, боротьба з корупцією та національна безпека. Нарендра Моді здобув популярність завдяки реформам і зростанню економіки, продовживши вплив партії на політичну арену [1].

Як бачимо, попри різноманітні підходи, в основному впровадження електронного голосування було важким процесом. В основному проблема залишалась у таких ключових факторах: недовіра до нового виду голосування, недовіра до влади (корупція, пусті обіцянки), некомпетентність у інформаційних технологіях.

Важливо також звернути увагу на правовий аспект та розглянути його детальніше. Електронне голосування значно змінює організацію виборів, впливаючи на відносини між установами, що можуть виходити за межі мандату виборчих органів. Це потребує гармонізації технологій із правовою базою, включно з міжнародними зобов'язаннями щодо демократичних виборів. Необхідно адаптувати термінологію виборчого законодавства (наприклад, щодо бюлетенів, підрахунку голосів) для сумісності з електронним голосуванням. Також слід врегулювати взаємодію між системами реєстрації виборців та технологією голосування, а також механізми вирішення спорів і забезпечення виборчих прав в електронному контексті [5].

У такому разі можемо звернутись до досвіду Німеччини, коли в 2009 електронне голосування визнали неконституційним. Проблема була у тому, що згідно із конституцією всі вибори мали бути публічними. Ключові етапи, такі як голосування та підрахунок голосів, мали підлягати громадській перевірці. Тож це чудовий приклад, що навіть банально конституцію маємо брати до уваги. Та не лише її – усі нормативно-правові акти які так чи інакше пов'язані з та/або впливають на голосування ми повинні враховувати [5].

Правові наслідки впровадження електронного голосування можуть охоплювати не лише виборче законодавство, а й суміжні сфери, як-от цифрову ідентичність, захист даних, цифрові підписи, а також сертифікацію й аудит. Вибір технологій може вимагати адаптації процедур для мінімізації юридичних змін, але це потребує ретельного аналізу, щоб уникнути ускладнень. Тривалий процес правових реформ, який супроводжує перехід до електронного голосування, підкреслює необхідність політичного консенсусу. Ідеальним є паралельний розвиток технологій і правової бази, забезпечуючи збереження демократичних принципів [5].

Також повернемося до досвіду Естонії. Ще у 2005 ця країна зробила великий крок у сторону електронної демократії. Але задля того, щоб усе спрацювало, вони розпочали підготовку за кілька років до того. Як повідомляє політолог Світлана Топалова, «У 2002 р. був прийнятий Закон, який передбачав низку конкретних заходів для підготовки та проведення е-голосування. Коаліція, сформована після парламентських виборів 2003 року, внесла до коаліційної угоди пункт про створення необхідних умов для впровадження е-голосування на місцевих виборах 2005 року» [39]. Попри розбіжність у думках, естонці зуміли успішно підготувати законодавчу базу та вже у 2005 році правові засади е-голосування були закріплені у низці законів, серед яких:

- «Закон “Про вибори до Рад місцевого самоврядування” (§ 50);
- Закон “Про вибори до Рійгікогу” (парламенту Естонії, § 44);
- Закон “Про вибори до Європейського парламенту” (§ 43);
- Закон “Про референдум” (§ 37)» [39].

Досвід зазначених країн свідчить про необхідність врахування національних особливостей та рівня цифрової грамотності населення при плануванні впровадження електронного голосування в Україні. Правовий аспект, щоправда, є не менш важливою деталлю, судячи з досвіду Німеччини та Естонії. Маємо звернути увагу на можливі виклики які виникнуть саме у нашій державі. Про це і поговоримо у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2. ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЯКОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРАКТИК

2.1. Сучасний стан та перспективи впровадження електронного голосування в Україні

Україна поступово адаптує виборчі процеси до умов цифрової епохи, приділяючи значну увагу використанню інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Центральна виборча комісія (ЦВК) активно займається модернізацією реєстру виборців та впровадженням системи електронного адміністрування виборів. Але й досі ми не зуміли використати електронне голосування для певного виду виборів.

Такі пілотні проекти, як система «Дія», демонструють великий потенціал електронної участі громадськості в процесах прийняття рішень. Зокрема, впровадження платформи «Дія» дозволяє створювати зручні інструменти для цифрової комунікації між громадянами та державними установами, такі як подання заявок, доступ до послуг і навіть участь у консультаціях та опитуваннях.

Пілотні ініціативи, подібні до системи «Дія», є перспективними та демонструють потенціал для розвитку електронної демократії, але до повноцінного впровадження електронного голосування ще далеко. Забезпечення прозорості, законності та суспільної довіри до цього процесу потребує інвестицій у технології, розробки спеціальних механізмів захисту та адаптації правового сектору.

Так чи інакше, це був перший крок до використання діджиталізації для взаємодії між громадянами та державними установами, а також чудовий

приклад використання цифрових технологій для підвищення зручності та прозорості в управлінні. «Дія» активно використовується для створення опитувань та голосувань, у тому числі на Нацвдборі на Євробачення. Зокрема, цього року «рекордна кількість охочих проголосувала за своїх фаворитів, що створило чергу у Дії, – понад 1,167 млн голосів» [34].

Однак реальне впровадження електронного голосування в Україні наразі залишається на рівні експериментальної ініціативи, що супроводжується низкою суттєвих перешкод. Однією з головних причин є недостатній рівень технічних аспектів впровадження, особливо рівень розробки та адаптації рішень для здійснення безпеки даних виборців та відповідності міжнародним стандартам. Впровадження електронного голосування вимагає надійних систем шифрування даних, механізмів ідентифікації користувачів і технічної сертифікації на державному рівні, що вимагає значних фінансових ресурсів і часу.

Крім того, дуже важливим є питання кібербезпеки. Сучасні виклики, такі як кібератаки, витоки інформації та зовнішнє втручання у виборчі процеси, створюють серйозні загрози для легітимності електронних виборів. Виборча діяльність обмежена відсутністю комплексної інфраструктури моніторингу та захисту від таких атак.

Інша проблема – законодавча база. Незважаючи на те, що окремі законопроекти передбачали механізми запровадження електронного голосування, на практиці перешкодою залишалася відсутність чіткої законодавчої бази для забезпечення його впровадження. Це стосується не лише нормативних актів, які стосуються самого виборчого процесу, а й аспектів захисту персональних даних, системного аудиту, юридичної відповідальності за порушення та вирішення спорів. Поговоримо детальніше про законодавчу базу.

Звертаючись до національного законодавства України, необхідно відзначити, що воно наразі перебуває на стадії адаптації до цифрових викликів виборчого процесу. Основними нормативними актами, які регулюють сферу виборів, залишаються Конституція України [14], Виборчий Кодекс України [3], Закон України «Про вибори народних депутатів України» [21], Закон «Про місцеві вибори» [27], Закон «Про Центральну виборчу комісію» [32] та Закон «Про Державний реєстр виборців» [23]. У цих актах містяться положення про організацію традиційного голосування, однак згадка про електронне голосування є відсутньою або обмеженою.

Проте у нас вже були спроби запровадити електронні вибори. Ще на початку десятих років 21 століття був зареєстрований законопроект №8656 «Про концепцію запровадження системи електронного голосування» [26], але того ж року його відкликали. Також 17 лютого 2012 року маємо Проект Закону України №10079 «Про державну програму запровадження електронного голосування» [24] який також не прийняли і надали пропозиції та зауваження щодо його доопрацювання [30].

Ближче до років пандемії зареєстрували законопроект №10129 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав громадян України шляхом запровадження на виборах голосування поштою та інтернет-голосування» [22], де у пояснювальній записці підкреслювалося, що будь-який виборчий механізм має відповідати принципам загального, рівного та таємного голосування, гарантувати свободу волевиявлення, особливо для виборців, які фізично не можуть проголосувати на дільницях. Законопроект наголошував на необхідності вирішення проблеми мільйонів внутрішньо переміщених осіб та трудових мігрантів, позбавлених виборчого права через їхнє місцезнаходження. Однак 29 серпня 2019 року законопроект було відкликано. [13].

На даний час проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування неможливе, адже ми в умовах воєнного стану – правовою основою для цього є стаття 19 Закону «Про правовий режим воєнного стану» [29]. Однак це не привід просто очікувати завершення воєнного стану – можемо працювати над впровадженням електронного голосування, подальше аналізуючи досвід нашої та інших країн та беручи до уваги всі можливі виклики [2, 20].

Варто підкреслити, що для впровадження електронного волевиявлення необхідно врахувати досвід Естонії. У цій країні функціонування електронного голосування базується на чітко прописаних законах, що визначають права виборців, технічні стандарти та процедури аудиту. Також у рамках українського правового поля слід приділити увагу адаптації норм національного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема в частині захисту персональних даних і забезпечення прозорості голосування [11, 39].

Та на це є також причина довіри. Дуже цікаве опитування провів Центр Разумкова [40]. Згідно з їхнім опитуванням, проведеним 15–20 червня 2024 року, 33% українців підтримують впровадження електронного голосування, зокрема на президентських виборах, тоді як 42–43% висловлюються негативно. Найбільша підтримка серед молоді 18–29 років (52%), у той час як 55–57% осіб старше 60 років проти цієї ініціативи [42].

Щодо технічного забезпечення, 31% респондентів пропонують використовувати додаток «Дія» [6], 15% підтримують створення окремого сервісу, а 37,5% вважають, що електронне голосування є неприйнятним. Похибка вибірки становить 2,3% [42]. Та загалом ми розуміємо, що приблизно лише третина людей готова до таких впроваджень.

Не можна не згадати рекомендації аналітичних центрів України, які акцентують увагу на необхідності розробки нових нормативних документів. Наприклад, головний консультант відділу розвитку політичної системи Центру суспільних досліджень Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) Токар-Остапенко О.В. у своїй аналітичній доповіді зазначає: «Правові інструменти, що стосуються цифрових технологій, мають важливе значення, навіть якщо вони не стосуються безпосередньо виборів» [7].

Нам також потрібно звернутись до ще одної роботи Токар-Остапенко О.В., де запропоновано низку нормативно-правових актів, які можна використати для подальшого правового забезпечення електронного голосування:

- «Закон України “Про електронні довірчі послуги” від 05 жовтня 2017 р. № 2155-VIII, що визначає правові та організаційні засади надання електронних довірчих послуг, дає можливість запровадити в Україні сучасні електронні методи ідентифікації особи, серед яких Mobile ID» [25, 37];
- «Закон України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII, який визначає основні цілі, напрями та принципи державної політики щодо кібербезпеки, а також повноваження та обов’язки державних органів у цій сфері» [28, 37];
- «Виборчий кодекс України, ухвалений 19 грудня 2019 р., що передбачає активніше використання ІКТ у сфері виборів порівняно з попереднім виборчим законодавством, насамперед у частині реєстрації виборців та уточнення відомостей про виборців у Державному реєстрі виборців» [3, 37];

- «Закон України “Про Державний реєстр виборців” від 23 липня 2020 р. № 698-V, відповідно до якого Реєстр ведеться в електронній формі, а заява щодо внесення до Реєстру особи, котра має право голосу, може бути надіслана нею до органу ведення Реєстру в електронній формі за ЕЦП» [23, 37].

Не можу не погодитись із науковицею, адже ці нормативно-правові акти дають нам правову опору, від якої можемо відштовхнутись та розвивати нормативно-правову базу електронного голосування (а особливо – електронних виборів).

Незважаючи на це, окрім виклику з правовою базою, ми повинні все ще враховувати інші ймовірні виклики діджиталізації, які неодмінно вплинуть на прогрес запровадження електронного голосування:

- Інфраструктурні проблеми. Ми прекрасно знаємо, що присутній нерівномірний доступ до швидкісного Інтернету, особливо в сільській місцевості, який обмежує можливість повноцінної реалізації електронного голосування. І хоча кожного разу з’являються нові ініціативи, це все ще залишається проблемою. Як приклад згадалась новина, що Мінцифри [17] мало намір покрити Інтернетом 95% території України до 2024 року – новину опублікували за кілька тижнів до повномасштабного вторгнення [19]. Звичайно, що через війну та інші обставини станом на січень 2024 року маємо всього 79,2% інтернет-користувачів у нашій країні, за даними дослідження DataReportal [41].
- Низький рівень цифрової грамотності. Як ми всі знаємо, молоде покоління демонструє досить високу активність в онлайн-середовищі. Однак значна частина населення, особливо старшого віку, потребує

навчання. За даними Мінцифри, станом на 2023 рік близько 40% населення мають навички роботи з цифровими технологіями нижче базових, 7,2% все ще не володіють жодними навичками [16]. Проте це вже неабиякий прогрес порівнюючи з 2019 роком, тому очікуємо на результати дослідження в 2025 році.

Попри зазначені вище виклики, діджиталізація виборчого процесу в Україні є доволі перспективною. Наша країна стала одною з ключових у діджиталізації, тому ми повинні закріпити цей титул запровадивши унікальний спосіб електронного голосування. Не виключено, що залучення міжнародних партнерів сприятиме формуванню базових стандартів і наданню технічної допомоги для інтеграції інновацій.

2.2. Технічні, правові та соціальні виклики електронного голосування в умовах воєнного стану

Електронне голосування, як і будь-яка інновація, стикається з низкою викликів, які потребують ретельного аналізу та комплексного вирішення. Розглянемо ймовірні технічні, правові та соціальні виклики та шляхи їх подолання.

Технічні виклики. Використання цифрових платформ для голосування (у тому числі при виборах) потребує створення надійної технічної інфраструктури. Без вирішення цих викликів саме електронне голосування стане банально нездійсненним. Врешті-решт, маємо звернути нашу увагу на такі основні ризики:

- Кібербезпека. Україна стикається зі значною загрозою кібератак, що може ставити під сумнів легітимність результатів виборів. Як нам показує досвід інших країн, необхідно запроваджувати багаторівневі системи

захисту, як наприклад шифрування даних та аудит виборчого процесу. Для нас це неабияк актуальний ризик, адже ворожі кібератаки можуть здійснюватись будь коли і потрібно бути завжди та завчасно до цього готовими. Один із головних чинників який може завадити подолати цей виклик – фінансування. Це дуже болюча тема для нашої держави і зазвичай маємо тут дві проблеми: або недостатньо фінансування, або фінансування розкрадене. У такому випадку слід контролювати ці процеси, опираючись на нормативно-правову базу. Якщо подолати цей чинник, швидше за все проблеми з кібербезпекою не буде, бо в інших нюансах у нас проблем майже немає.

- Доступність у користуванні. Як ми вже розглядали вище, рівень цифрової грамотності наших громадян поки не найкращий, тому варто взяти це до уваги. При створенні онлайн простору для голосування маємо намагатись зробити його максимально простим та зручним у користуванні. Наприклад, мені дуже імпонує офіційний сайт Дія.Освіта – усе просте і зрозуміле, нічого зайвого, красиво та сучасно [8].
- Конфіденційність. Маємо гарантувати, що все проходить конфіденційно та голосування є абсолютно анонімним. Не можна не звернути увагу на можливість частини громадян мати презирливе ставлення до ІКТ, особливо коли йдеться про вибори – люди які недостатньо обізнані у використанні таких технологій скоріше за все не довірятимуть такому способу голосування. Тому тут потрібно забезпечити дві основні речі: стежити за кібербезпекою та розвінчувати любую дезінформацію якомога швидше. У наш час це як ніколи актуально.
- Автентифікація. Ще один момент, який необхідно опрацювати та забезпечити належне виконання. Ефективна ідентифікація виборців допоможе нам вирішити такі проблеми, як подвійне голосування, підробка документів та інші речі які так чи інакше можуть спричинити

фальсифікацію. А впоратись ми з цим викликом можемо за допомогою інтеграції електронних паспортів, цифрових підписів та інших механізмів.

Правові виклики. Як ми вже зрозуміли з вище сказаного, правова база України не адаптована до вимог електронного голосування. Протягом останніх десятиліть здійснювались певні спроби запровадження голосування за допомогою ІКТ, однак усе так і не доходило до фінальної точки. Різноманітні чинники були перепонами на дорозі до успішного імплементування заповітного електронного голосування. Саме тому нам варто звернути увагу на наступні правові виклики:

- Абсенція чіткої нормативно-правової бази. Бачимо що ситуація в нашому законодавстві наступна: кілька спроб запровадити електронне голосування, кілька законів які десь натякають на електронні вибори, але чіткості немає. Врешті-решт можемо взяти за основу запропоновані Токар-Остапенко О.В. нормативно-правові акти та продовжити працювати над підготовкою та розробленням нових актів, пов'язаних із голосуванням за допомогою ІКТ [37].
- Гарантії анонімності. Як ми вже раніше казали, анонімність та конфіденційність є дуже важливими у процесі голосувань. Але щоб був ефект законодавчо це все повинно бути визначено та врегульовано.
- Відповідальність за порушення. Цей пункт не можна було просто оминати. Цей виклик є одним із ключових, адже часто бачимо як наша нормативно-правова база є недосконалою та люди які діють нечесно виходять сухими з води. Ми зобов'язані мати законодавчі акти які будуть справедливим приводом притягнути людину до юридичної відповідальності. І тут говоримо про всіх: як про виборців, так і про тих кого обирають. Усі хто діє не на благо держави та свого народу і наважуються на нечесні дії повинні бути покараними.

- Інші важливі аспекти. Розуміємо, що є багато нюансів, і всі вони повинні бути врегульовані на законодавчому рівні:
 - 1) захист персональних даних;
 - 2) регулювання цифрової ідентифікації;
 - 3) кібербезпека;
 - 4) доступність;
 - 5) автентифікація;
 - 6) інфраструктура.

Соціальні виклики. Коли мова йде про громадян, суспільство та контакт з державою, розуміємо, що потрібно бути максимально обережними та розсудливими. Кожна дія, кожен закон, кожне сказане чи написане слово повинні бути добре обдуманими. Цей вид викликів мабуть є найважчим, адже для вирішення таких викликів ми повинні розуміти психологію людей та брати до уваги не просто багато, а сонми нюансів. Унаслідок цього ми повинні звернути увагу на наступні соціальні виклики:

- Довіра. Як ми вже зрозуміли, громадяни не зовсім готові повірити у правильність результатів виборів, які відбуваються електронним способом. На це впливає кілька факторів, один із яких – недостатня компетентність у користуванні ІКТ. Коли людина не розуміє як щось працює, вона швидше за все не довірятиме цьому. Саме тому маємо і неоднозначні думки щодо ШІ. Таку проблему можемо вирішити шляхом надання інструкцій щодо голосування, створення максимально простої процедури електронного голосування та максимально простого додатку, створення навчальних відео на тему електронного голосування в Дія.Освіта. Але є й більш обґрунтовані побоювання щодо голосування за допомогою ІКТ: ймовірність збоїв, зломів, кібератак та маніпуляцій із результатами. Тут маємо запевнити людей, що законодавчі інструменти є

та система достатньо безпечна та можливо провести наочний експеримент із штучною кібератакою, щоб показати людям, що усе надійно та безпечно.

- Пропаганда та дезінформація. За останній час нас переслідувало більше фейкових новин та пропаганди аніж коли-небудь раніше. А термін «інформаційна війна» лунає доволі часто протягом останніх років. Цей виклик є одним із найважчих та найпідступніших, адже без жодних об'єктивних на те підстав дезінформація може підірвати довіру без реальних технічних проблем. У цьому випадку важливо не обманювати народ та завжди представляти інформацію з доказами щоб таким чином пропаганда виглядала нікчемною та нікому не цікавою.
- Відсутність доступу до технологій. Це все ще наш виклик, адже досі частина громадян має обмежений доступ до цифрових інструментів. Тут можна відразу заговорити про дискримінацію, бо що ж робити тим, хто немає таких технологій? Саме тому, при впровадженні електронного голосування варто залишити можливість проголосувати традиційно.
- Політична поляризація. Цей виклик теж дуже цікавий, адже дійсно: що якщо якась партія популістично вирішить стати на заваді та зіпсує процес запровадження голосування за допомогою ІКТ? Усі ми знаємо, як інколи ті чи інші люди маніпулюють думкою громади заради створення поляризації задля своєї вигоди. Тому варто мати багато обговорень серед влади, щоб не залишилось ніяких суперечок (або щоб вони як мінімум були зведені до мінімуму).

Розуміємо, що електронне голосування в нашій країні супроводжується різноманітними викликами, які ми обов'язково повинні взяти до уваги. І також бачимо, як вони пов'язані одна з одною, або як деякі з них можемо розуміти як водночас 2 види викликів: технічний та правовий або правовий та соціальний. Загалом можна побачити, що нове впровадження несе за собою багато нюансів

які варто враховувати – маємо знати про можливі виклики та їх чинники, шляхи подолання цих викликів.

2.3. Рекомендації щодо вирішення проблем впровадження електронного волевиявлення в Україні

Відповідно до аналізу сучасного стану діджиталізації виборчого процесу в Україні та міжнародного досвіду, для успішного впровадження електронного голосування необхідно здійснити комплекс заходів у кількох напрямках:

1. Удосконалення правової бази

Україна має потребу в створенні законодавства, яке регулюватиме всі аспекти електронного голосування. Зокрема, варто звернутися до прикладу Естонії та інших країн, які успішно імплементували той чи інший спосіб запровадження електронного голосування. Та потрібно пам'ятати, що досвіди бувають різними так само як і історії країн – не можемо порівнювати себе наприклад з Норвегією, адже вони до цього прийшли іншим шляхом та цьому передували інші історичні моменти та події. Тому можемо глянути, зробити висновки та створити найкращий варіант запровадження голосування за допомогою ІКТ.

Пропонується:

- підготувати окремий закон про електронне волевиявлення, який би охопив базу щодо голосування через ІКТ (але залишити також можливість голосувати традиційно);
- закріпити в законодавстві:
 - 1) права виборців на анонімність голосування та захист персональних даних;

- 2) право виборців обирати – електронне або традиційне голосування;
 - 3) відповідальність за порушення, пов'язані з електронним голосуванням;
 - 4) механізми аудиту електронної системи голосування;
 - 5) створення спеціального навчання щодо користування ІКТ (особливо для голосування);
 - 6) забезпечення надійної автентифікації виборців;
 - 7) забезпечення захисту системи від кібератак.
- визначити процедури тестування систем перед виборами та забезпечити доступ спостерігачів до перевірки програмного забезпечення.

2. Технічне забезпечення та інфраструктура

Для впровадження електронного голосування потрібні значні інвестиції в технологічну базу. Коли говоримо про голосування через ІКТ, розуміємо, що без технічного забезпечення тут просто ніяк – електронне голосування буде неможливим. Україна робить неабиякий прогрес у технологіях та кібербезпеці, тому при правильному підході ми повинні мати успіх. Згадаймо навіть ту ж «Дію» – це неймовірний цифровий прогрес та на цьому не варто зупинятись аж ніяк.

Пропонується:

- Розробити власну національну захищену платформу для голосування, аналогічну системі i-Voting в Естонії [45], яка дозволяє голосувати з будь-якої точки світу за допомогою персонального цифрового підпису. Таким чином наші українці закордоном зможуть рівноцінно віддати свій голос.

- Запровадити систему багаторівневої ідентифікації виборців, яка включатиме використання ID-карток або застосунку "Дія".
- Інвестувати в розбудову високошвидкісного Інтернету в усіх регіонах України, забезпечивши рівний доступ громадян до платформи голосування. Цей момент може бути дещо складним, адже потрібні ресурси, але він є надзвичайно важливим.
- Тестувати систему електронного голосування через численні етапи, щоб перевірити надійність та безпеку. Також перевірити надійність у разі збоїв.
- Забезпечити уникнення кібератак та інших зловмисних дій проти системи електронного голосування до, під час та після голосування.
- Забезпечити надійну автентифікацію виборців, анонімність голосування.

3. Освітні програми та підвищення довіри населення

Довіра громадян до технологій є вирішальним фактором успіху електронного голосування. Без довіри громадян не буде успіху електронного голосування: це як зі штучним інтелектом, люди не сприймають його, поки не отримають пояснення або поки самі не спробують із ним попрацювати. Така сама історія й тут – тому ми повинні мати це на увазі, пояснити людям які тут будуть переваги та чому це дійсно хороший варіант.

Пропонується:

- Організувати масштабну інформаційну кампанію де обговорюватимуться переваги електронного голосування, залучаючи різних громадських діячів, освітян і медіа.
- Впровадити освітні програми для виборців, які охоплюватимуть базові знання про роботу системи, її захист і способи використання.

Наприклад, можемо це зробити у Дія.Освіта, що було б прекрасною ідеєю.

- Впровадити освітні програми у Дія.Освіта щодо користування ІКТ. Це допоможе не тільки в процесі електронного голосування, а й загалом збільшить цифрову грамотність громадян, що є важливим для нашої держави.
- Періодично публікувати різні поради та пояснення щодо електронного голосування в соціальних мережах та газетах. Разом із цим одразу анулювати можливі викривлення інформації чи пропаганду.
- Запровадити щомісячне публічне обговорення, де громада зможе задати свої запитання або надати свої пропозиції щодо електронного голосування.

4. Проведення пілотних проектів

Пілотні проекти можуть нам дозволити перевірити ефективність системи на практиці, врахувати помилки й адаптувати технічні та організаційні аспекти перед масштабним впровадженням. Та ж сама «Дія» була пілотним проектом, а стала неминучим успіхом. Такий метод допоможе нам зрозуміти як краще діяти, а як – ні. Також ми зрозуміємо в якому куті рухатись, адже варіантів може бути багато, але найкращий з них лише один – та дізнатись ми можемо за допомогою таких пілотних проектів.

Пропонується:

- Організувати пілотні голосування в кількох регіонах України що погодяться, орієнтуючись на вибори до місцевих рад (міських чи сільських).

- Аналізувати результати пілотних проектів за участю незалежних аудиторів і міжнародних експертів, щоб забезпечити прозорість і довіру до процесу.
- Включити представників громадянського суспільства до моніторингових груп. Це допоможе збільшити довіру до влади, що є також важливим моментом.
- Імплементувати зміни, якщо потрібно, базуючись на аналізі пілотних голосувань. Це покращить подальші результати, адже розумітимемо, куди нам варто рухатись.

5. Комунікація представників влади між собою.

Цей момент є неймовірно важливим, адже ми знаємо як інколи деякі партії можуть маніпулювати інформацією задля своєї вигоди. І загалом, бачити розколену владу не дуже надихаюче для громади – тоді й громада розколюватиметься, а в такому випадку ніякого електронного голосування й не буде. Ми, звісно ж, не можемо передбачити кожную наступну дію тієї чи іншої людини, але можемо вжити деяких заходів.

Пропонується:

- Запровадити постійні обговорення теми електронного голосування які відбуватимуться кожні 2 тижні на усіх рівнях влади задля знаходження спільних думок щодо даної теми та знаходження нових рішень.
- Запровадити щомісячну зустріч для державних службовців, де вони зможуть обговорювати тему електронного голосування та конкретні виклики, для яких потрібно знайти рішення. Як мотивацію можна використати наступне: за найкращу ідею (яку в результаті оберуть) вирішення конкретної проблеми державний службовець отримає бонус.

Усі ці пропозиції в сукупності мають гармонійно та приблизно у один і той самий час відбуватись. У такому випадку можемо очікувати досить позитивний результат, де люди будуть вже не такі злякані від слів «електронне голосування», депутати будуть мати більш узгоджені думки, технологічна складова буде готовою, так само як і правова складова, а дідусі та бабусі перевірятимуть чи вже можна голосувати, чи ще ні. Наші українці закордоном, внутрішньо переміщені особи, люди з інвалідністю та інші громадяни які не можуть прибути у той день на виборчу дільницю зможуть так само вільно проголосувати як і усі інші їхні співвітчизники. Ті кілька відсотків людей які все ще не розуміють/не люблять технологій, бабусі та дідусі які звикли голосувати традиційно або люди які відмовляються користуватись гаджетами – усі вони все ще зможуть проголосувати у виборчій дільниці, і їхній голос буде рівноцінним електронному голосу. А кібератаки нікчемного злого сусіда будуть анульовані нашими чудовими спеціалістами та системою, яка витримає любую атаку. І також все це можливо завдяки пілотним проектам, які допомогли нам зрозуміти куди рухатись та як найкраще впроваджувати електронне голосування.

Таким чином, успішне впровадження електронного волевиявлення в Україні створить нове досягнення у діджиталізації та електронній демократії. Комплексний підхід дозволить підвищити довіру населення, ефективність виборчого процесу та зміцнити демократичні традиції держави. Ще один крок до розвитку електронного врядування – це тільки крок вперед.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Досліджено проблеми впровадження діджиталізації в Україні, особливості впровадження таких процедур електронного голосування громадян та міжнародний досвід у цій сфері. Аргументовано, що електронне голосування має демократичний потенціал та в змозі збільшити ефективність та прозорість виборчого процесу. Розкрито основні проблеми впровадження діджиталізації та надано відповідні рекомендації щодо їх подолання.

- 1) Узагальнено теоретичні основи дослідження проблем впровадження діджиталізації в науковій літературі, її позитивний вплив на виборчий процес та голосування загалом, її переваги, виклики та перспективи. У роботі акцентовано увагу на сутності електронного волевиявлення як важливої складової цифрової демократії. Визначено, що впровадження цієї технології сприяє збільшенню рівня демократії.
- 2) Висвітлено найкращі практики впровадження електронного волевиявлення зарубіжних країн та аргументовано можливість його адаптації в Україні. Взято до уваги досвід впровадження електронного голосування Естонії, Швейцарії, Норвегії, Індії та інших країн. У той же час, визначено, що міжнародний досвід вказує на необхідність постійного вдосконалення правового регулювання для забезпечення легітимності процесу.
- 3) Розкрито сучасний стан та виклики впровадження електронного голосування. Визначено, що діджиталізація виборчого процесу перебуває на початковому етапі розвитку. Основні проблеми включають нерівномірний доступ до Інтернету, недовіра громадян до нових технологій, рівень цифрової грамотності, пропаганда та дезінформація, проблема конфіденційності та анонімності голосування, кібербезпека,

політична поляризація а також відсутність чіткої нормативно-правової бази.

- 4) Запропоновано заходи для вирішення проблем забезпечення електронного голосування в Україні. Попри кілька невдалих спроб запровадити електронне голосування в Україні є великі шанси врешті-решт це досягти. А деякі нормативно-правові акти можна взяти як основу для нового для українців виду голосування на виборах – електронного голосування.
- 5) Результати дослідження можуть бути використані для розробки нормативно-правових актів, створення технічних стандартів і реалізації освітніх ініціатив, спрямованих на підвищення цифрової грамотності населення.

На основі проведеного дослідження запропоновано такі рекомендації:

- 1) Удосконалення правової бази. Пропонується підготувати закон, який би охопив всі аспекти електронного голосування. Також пропонується у законодавстві закріпити різні процеси які необхідно здійснити задля успішного запровадження електронного волевиявлення. Вони пов'язані з: захистом системи від кібератак, надійною автентифікацією виборців, можливість виборців все ще обирати традиційне голосування, права виборців на анонімність голосування, відповідальність за порушення щодо електронного голосування, тощо.
- 2) Технічне забезпечення. Рекомендується розробити власну національну платформу для електронного голосування, що відповідатиме стандартам кібербезпеки. Важливим кроком стане забезпечення покриття швидкісним Інтернетом усіх регіонів країни. Також рекомендується: тестувати систему електронного голосування, запровадити систему багаторівневої ідентифікації виборців, забезпечити надійну автентифікацію виборців та

анонімність голосування, інвестувати в розбудову високошвидкісного Інтернету в усіх регіонах України, тощо.

- 3) Освітні програми. Рекомендується організувати масштабні інформаційні та освітні програми для громадян, спрямовані на підвищення обізнаності про переваги електронного голосування. Впровадити освітні програми для виборців у Дія.Освіта щодо користування ІКТ, цифрової грамотності та щодо базових знань про роботу системи електронного голосування, її захист та способи використання. А також рекомендується періодично публікувати різну інформацію щодо електронного голосування та проводити щомісячні обговорення.
- 4) Пілотні проекти. Рекомендується організувати пілотні голосування в деяких районах України, орієнтуючись на вибори до місцевих рад. Аналізувати результати таких проектів за участю незалежних аудиторів, включати представників громадянського суспільства до моніторингових груп та якщо в результаті після аналізу є потреба – імплементувати зміни щодо електронного голосування.
- 5) Комунікація представників влади між собою. Рекомендується запровадити часті зустрічі та обговорення на тему електронного голосування, щоб службовці між собою обмінювались ідеями, дискутували на цю тему та знаходили консенсус. Таким чином тема електронного голосування буде більш погодженою між ними та ймовірність виникнення якихось суперечок чи маніпуляцій стане меншою.

Реалізація таких рекомендацій сприятиме модернізації виборчого процесу в Україні, підвищенню довіри громадян до демократичних інститутів та інтеграції до цифрового суспільства. Та для успішної імплементатії таких дій потрібна координація та своєчасність. Якщо все буде виконуватись своєчасно – тоді результат буде максимально позитивним. Адже потрібно пам'ятати, що без нормативно-правової бази не буде сенсу від якихось технологій, або коли

будемо мати технології та законодавчу базу, однак люди не будуть готові. При правильному виконанні цих рекомендацій ми матимемо успішне запровадження електронного голосування та щасливе демократичне майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борділовська О. Результати виборів в Індії. Центр зовнішньополітичних досліджень НІСД. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-06/az_vibori-v-indii-2024_06062024.pdf?__cf_chl_tk=Ka86ZPI3rFwWoy6ON48UoC2GHtAR0Kjm0eHMx0K5hYA-1732599723-1.0.1.1-3J4gSWXFmlhprlvKITTiVIYXN4bdnXyoosGDL9eAs3k (дата звернення: 11.11.2024).
2. Вибори під час війни: не потрібні й не можливі. Укрінформ - актуальні новини України та світу. Лютий, 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3833475-vibori-pid-cas-vijni-ne-potribni-j-ne-mozlivi.html> (дата звернення: 05.11.2024).
3. Виборчий кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 12.10.2024).
4. Войнова Е.О. Упровадження електронного голосування: позитивні та негативні риси електронних виборів. Політикус. 2020. URL: http://politicus.od.ua/5_2020/8.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
5. Впровадження електронного голосування. International IDEA. Грудень, 2011. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/introducing-electronic-voting-essential-considerations-UK.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
6. Державні послуги онлайн | Дія. URL: <https://diia.gov.ua/> (дата звернення: 18.11.2024).
7. Дистанційне електронне голосування як механізм реалізації виборчих прав громадян України, що перебувають за кордоном. Національний інститут стратегічних досліджень. 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_15_2021.pdf?__cf_chl_tk=sH

kyfaaP43QDYs3iFuNvLV7IFDcaVbPQBvmjsA0YCTg-1732576223-1.0.1.1-aaGJR3
u8mjeJysPu_jLBAoJIpWdKMmVOV7FIIsKfPeg (дата звернення: 19.11.2024).

8. Дія.Освіта. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/> (дата звернення: 18.11.2024).

9. Драчук С. Коронавірус і вибори: світовий досвід. Радіо Свобода. Жовтень, 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/koronavirus-i-vybory/30905705.html> (дата звернення: 15.10.2024).

10. Дуліба Є., Теремецький В. Переваги та ризики впровадження електронного голосування: досвід для України. URL: <https://repository.ndipp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/900/%e2%84%961,2024%20%d0%90%d0%9f%d0%9f%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%8f.pdf?sequence=1> (дата звернення: 13.10.2024).

11. Європейський парламент. Potential and challenges of e-voting in the European Union Європейський парламент. 2016. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/556948/IPOL_STU%282016%29556948_EN.pdf (дата звернення 09.10.2024).

12. Законодавство України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 12.10.2024).

13. Караваєв І. Вибори онлайн в Україні: реалії та перспективи. Юридична газета – онлайн версія. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/vibori-onlayn-v-ukrayini-realiyi-ta-perspektivi.html> (дата звернення: 05.11.2024).

14. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 12.10.2024).

15. Магнус Ліллестрьом. Переваги та ризики електронного голосування та онлайн-голосування. Децентралізація в Україні. URL: <https://decentralization.ua/news/12905> (дата звернення: 15.10.2024).

16. Майже 60% українців володіють базовими та просунутими цифровими навичками: результати дослідження Мінцифри. Кабінет Міністрів України

- (урядовий портал). Грудень, 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/93-ukraintsiv-volodiiut-tsyfrovymy-navychkamy-mint-syfry-prezentovala-rezultaty-doslidzhennia-tsyfrovoi-hramotnosti-ukraintsiv> (дата звернення: 20.11.2024).
17. Міністерство цифрової трансформації України. URL: <https://thedigital.gov.ua/> (дата звернення: 18.11.2024).
18. НАВС. Конституційне право України. Розділ 6. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/konst_ru/rozdil/rozdil6.html (дата звернення: 09.11.2024).
19. Павлюк О. До 2024 року Мінцифра хоче покрити "якісним інтернетом" 95% України - Федоров. Новини України та світу - Суспільне. Лютий, 2022. URL: <https://susplne.media/206122-do-2024-roku-mincifra-hoce-pokriti-akisnim-internetom-95-ukraini-fedorov/> (дата звернення: 18.11.2024).
20. Повержук В. Чому вибори під час війни - це незаконно. 6262 - Сайт міста Слов'янська. Травень, 2024. URL: <https://www.6262.com.ua/news/3780107/comu-vibori-pid-cas-vijni-ce-nezakonno> (дата звернення: 05.11.2024).
21. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#Text> (дата звернення: 12.10.2024).
22. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав громадян України шляхом запровадження на виборах голосування поштою та інтернет-голосування: Проект Закону України, Карта проходження проекту від 06.03.2019 № 10129. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH7TD00I> (дата звернення: 11.11.2024).
23. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22.02.2007 № 698-V. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 12.10.2024).

24. Про державну програму запровадження електронного голосування: Проект Закону України від 17.02.2012 № 10079. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/JF7RZ00A?an=3> (дата звернення: 12.10.2024).
25. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. Нормативні документи від VOBU. URL: <https://document.vobu.ua/doc/6125> (дата звернення: 10.11.2024).
26. Про Концепцію "Запровадження системи електронного голосування в Україні": Проект Закону України від 10.06.2011 № 8656. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF6OG00A?an=3> (дата звернення: 11.11.2024).
27. Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text> (дата звернення: 12.10.2024).
28. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
29. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
30. Про розгляд проекту Закону України «Про державну програму запровадження електронного голосування»: Рішення № 303 від 21.06.2012. URL: <https://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=38&id=1069&language=uk> (дата звернення: 12.10.2024).
31. Про схвалення Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні: Проект Постанови Верховної Ради України від 18.06.2012 № 10629. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DF87900A?an=5> (дата звернення: 12.10.2024).

32. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30.06.2004 № 1932-IV. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T041932> (дата звернення: 17.11.2024).
33. Пуртова А. Досвід електронного голосування у Болгарії – плюси та мінуси, які варто врахувати Україні. ЛБ. Липень, 2021. URL: https://lb.ua/blog/anna_purtova/490018_dosvid_elektronного_golosuvannya.html (дата звернення: 03.11.2024).
34. Рекорди фіналу Нацвідбору на Євробачення-2024 на Суспільному. Лютий, 2024. URL: <https://eurovision.ua/5891-rekordy-finalu-naczvidboru-na-uevrobachennya-2024-na-uspilnomu/> (дата звернення: 20.11.2024).
35. Ситник Е. Чи не час громадянам України перейти до е-голосування на виборах? Нова Доба. Бровари. URL: https://www.novadoba.org.ua/pdf/20210308_065907_%D0%9A%D0%B5%D0%B9%D1%81%20%E2%84%963%20%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B5%20%D0%B3%D0%BE%D0%B%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%95%D0%A1.pdf (дата звернення: 09.10.2024).
36. Тимчасова зміна місця голосування виборця без зміни його виборчої адреси. Платформа правових консультацій - WikiLegalAid. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Тимчасова_зміна_місця_голосування_виборця_без_зміни_його_виборчої_адреси#google_vignette (дата звернення: 02.11.2024).
37. Токар-Остапенко О.В. Упровадження системи електронного голосування в Україні: сучасний стан та правове регулювання. Липень, 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/367608713_ELECTRONIC_VOTING_SYSTEM_IMPLEMENTATION_IN_UKRAINE_LEGAL_REGULATION_AND_CURRENT_SITUATION/citations (дата звернення: 10.11.2024).

38. Топалова С. Е-вибори та е-голосування: потенційні переваги та виклики. ЛБ. Квітень, 2020. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/456060_evibori_egolosuvannya.html (дата звернення: 15.10.2024).
39. Топалова С. Запуск електронного голосування: корисний досвід Естонії. ЛБ. Квітень, 2020. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/456467_zapusk_elektronnogo_golosuvannya.html (дата звернення: 17.10.2024).
40. Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/> (дата звернення: 18.11.2024).
41. Як повномасштабна війна відобразилася на кількості інтернет-користувачів в Україні. Слово і Діло. Квітень, 2024. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/04/15/infografika/suspilstvo/yak-povnomasshtabna-vijna-vidobrazylasya-kilkosti-internet-korystuvachiv-ukrayini#google_vignette (дата звернення: 18.11.2024).
42. Як українці ставляться до виборів в «Дії», – результати опитування. Судово-юридична газета. Жовтень, 2024. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/314297-yak-ukrayintsi-stavlyatsya-do-vivoriv-v-diyi-vezultati-opituvannya#google_vignette (дата звернення: 18.11.2024).
43. Council of Europe. Digital solutions in the electoral process. Рада Європи. April 30, 2021. URL: <https://rm.coe.int/eng-digital-solutions-in-the-electoral-process/1680aebd7> (дата звернення: 11.10.2024).
44. E-voting scores another triumph in Belgium. e-lected blog. May 28, 2014. URL: <https://e-lected.blogspot.com/2014/05/e-voting-scores-another-triumph-in.html> (дата звернення: 17.10.2024).
45. Introduction to i-voting | Elections in Estonia. Valimised Eestis. URL: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/more-about-i-voting/introduction-i-voting> (дата звернення: 20.11.2024).

46. Online voting will boom in coming years. Termometro Politico - Forum. August 1, 2014. URL: <https://forum.termometropolitico.it/archive/index.php/t-648651.html> (дата звернення: 17.10.2024).
47. PwC. URL: <https://www.pwc.com/ua/en.html> (дата звернення: 17.10.2024).
48. Simon Batt. How Electronic Voting Works: Pros and Cons vs. Paper Voting. MUO. Nov 14, 2019. URL: <https://www.makeuseof.com/tag/how-electronic-voting-works/> (дата звернення: 12.10.2024).
49. The Council of Europe: guardian of Human Rights, Democracy and the Rule of Law for 700 million citizens. URL: <https://www.coe.int/web/portal/home> (дата звернення: 20.11.2024).
50. United Nations (official website). URL: <https://www.un.org/en> (дата звернення: 20.11.2024).